

բամանատար և իր գնդով խոշոր դեր խաղաց թուրքական բանակների դեմ մղված բոլոր նշանավոր ճակատամարտերում:

1826—1828 թթ. ռուս-պարսկական և 1828—1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմների գրեթե բոլոր կարևոր ստրատեգիական պլանները կազմվում ու մշակվում էին դեկաբրիստների «Փրկության միության» ապա «Բարօրության միության» անդամ, Կովկասյան կորպուսի օբեր-կվարտիրմեյստեր Վ. Վոլխովսկու աջակցության մասնակցությամբ: Նրա անունը սերտորեն կապված է Կարսի, Էրզրումի, Բաբերդի համար մղված ճակատամարտերի հետ:

Ռուս-պարսկական և հատկապես ռուս-թուրքական պատերազմների ժամանակ իր ռազմական խոր գիտելիքներով, զորավարական տաղանդով ու անձնական քաջությամբ փայլեց նախկին դեկաբրիստ գնդապետ Ի. Բուրցովը: Նա Կարսի բերդի վրա կատարված խիզախ ու սրընթաց գրոհի նախաձեռնողներից մեկն էր, որի համար պարգևատրվեց Գեորգիևյան խաչով: Ի. Բուրցովը, Ախալցխայի գրավման մարտերի ամենավճռական պահին, Շիրվանյան գնդի հրամանատար Բորոդինի սպանվելուց հետո, գնդի հրամանատարությունը վերցրեց իր ձեռքը, մեծ հմտությամբ ու համարձակությամբ մարտի տարավ այն և օգոստոսի 15-ին առաջինը մտավ Ախալցխա:

1829 թ. ռազմական գործողությունների ժամանակ Ի. Բուրցովի զբաղվողած խնդրած խնդրանքներից մեկն էր Արդահանի մոտ ջախջախեց թուրքական 16 հազար զինվորից կազմված բանակը և փայլուն հաղթանակ տարավ Սողանլուղի ճակատամարտում:

1829 թ. ամռանը Ի. Բուրցովն, իր գնդով անցնելով վճռական հարձակման, գրավեց Օլթի գավառը, ապա Բաբերդը: Հուլիսի 19-ին խորթ գյուղի մոտ տեղի ունեցած արյունալի ճակատամարտում Ի. Բուրցովը, որն արդեն զինեիրալ-մայորի աստիճան ուներ, ծանր վիրավորվեց և մահացավ հուլիսի 23-ին:

Ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ Արևելյան Հայաստանում մղված մարտերի մասնակից նախկին դեկաբրիստ Վ. Սուխորուկովը «գերազանց քաջություն» ցուցաբերեց նաև Ախալցխայի ու Էրզրումի համար մղված կռիվներում և ռուս-թուրքական պատերազմի այլ հերոսամարտերում: Վ. Սուխորուկովը, որպես շնորհալի զինվորական, զարգացած պատմաբան և փայլուն լրագրող, աչքի ընկնող դեր խաղաց նաև Կովկասյան կորպուսի շտաբում:

1828—1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի Կովկասյան ռազմաճակատում իրենց անունները հերոսի փառքով պսակեցին նախկին դեկաբրիստներ Պյոտր և Պավել Բեստուժև եղբայրները, Ա. Վեդենյակինը, Ֆ. Վիշնևսկին, Պ. Կոնովնիցինը, Ա. Գանգբելովը, Ն. Սեմիլևը և ուրիշներ:

3. ԱԴՐԻԱՆԱՊՈԼԻՍԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ ԵՎ ՀԱՅՆՐԻ ԳԱՂԹԸ

Պատերազմական գործողությունները ռուսների համար հաջող էին զարգանում նաև գլխավոր՝ Բալկանյան ռազմաճակատում: 1829 թ. այս ռազմաճակատի հրամանատար նշանակվեց գեներալ Ի. Դիբիչը, որը ձեռնամուխ ե-

դավ վճռական հարձակողական գործողությունների և կարճ ժամանակում հասավ մեծ արդյունքի: Հունիսի 18 (30)-ին ռուսական բանակը գրավեց Սի-
լիստրիա ամրոցը, ապա անցնելով Բալկանյան լեռնաշղթան, մտավ Հարա-
վային Բուլղարիա և հուլիսի 12 (24)-ին գրավեց Բուրգաս քաղաքը: Ռուսա-
կան բանակի մուտքը Բուլղարիա մեծ չափով նպաստեց Թուրքիայի դեմ բուլ-
ղար ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարին: 1829 թ. օգոստոսի 8
(20)-ին ռուսական բանակն, առանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու, գրա-
վեց Ադրիանապոլիսը և Կոստանդնուպոլսի վրա արշավելու նախապատրաս-
տություններ սկսեց: Մինչդեռ Թուրքական բանակը բոլորովին քայքայվել էր
և մայրաքաղաքի պաշտպանության համար «նույնիսկ ձեռքի տակ բրիգադներ
չկային»¹⁸: Այսպիսի ծանր վիճակի մեջ ընկնելով, Սուլթան Մահմուդ II-ին ու-
րիշ ոչինչ չէր մնում, քան անհապաղ հաշտություն խնդրել ռուսներին:

Բալկանյան և կովկասյան ռազմաճակատներում ռուսական բանակներին
տարած հաղթանակները մեծ խուճապ առաջացրին նաև արևմտյան տերու-
թյունների կառավարող շրջաններում: Ավստրիական բանակը սպասում էր
հրամանի՝ ներխուժելու Դանուբյան իշխանությունները: Հունիսին Կոս-
տանդնուպոլիս վերադարձան անգլիական և ֆրանսիական դեսպանները, ո-
րոնք 1827 թ. նոյեմբերին, հունական միջադեպի կապակցությամբ, ռուսա-
կան դեսպանի հետ միասին հեռացել էին այնտեղից: Անգլիական կա-
ռավարությունը ծովակալ Գորդոնին հրամայեց Կոստանդնուպոլսի վրա ռուս-
ների շարժվելուն պես, նավատորմն անհապաղ մտցնել Սևծովյան նեղուց-
ները: Այսպիսով, Անգլիան, Ֆրանսիան և Ավստրիան պատրաստ էին Ռու-
սաստանի դեմ պատերազմ սկսելու, եթե նա իր բանակը շարժեր դեպի Թուր-
քիայի մայրաքաղաքը: Նրանք միաժամանակ սկսում են դիվանագիտական
ճնշում գործադրել՝ արագացնելու հաշտության կնքումը: Ստեղծված միջադե-
պի լարված իրադրությունը հարկադրեց Ռուսաստանին տեղի տալ արև-
մրտյան պետությունների ճնշմանը և հաշտության դիմել:

Կովոդ կողմերի միջև օգոստոսի 21-ից Ադրիանապոլսում սկսվում են
հաշտության բանակցություններ: Թուրքիայում գտնվող անգլիական, ֆրան-
սիական, ավստրիական և պրուսական դիվանագետները դիմում են զանա-
զան միջոցների, որպեսզի հարկադրեն Ռուսաստանին՝ հաշտություն կնքել
զիջող պայմաններով: 1829 թ. սեպտեմբերի 2 (14)-ին կնքվեց հաշտության
պայմանագիրը¹⁹:

Ադրիանապոլսի պայմանագրով Թուրքիան ճանաչեց Գյուլիստանի և
Թուրքմենչայի պայմանագրով հաստատված Անդրկովկասի միացումը Ռու-
սաստանին: Այդ հաշտությամբ Ռուսաստանին անցան Դանուբի գետաբե-
րանն՝ իր կղզիներով, Սև ծովի արևելյան ափը՝ Կուբանի գետաբերանից մին-
չև սբ. Նիկողայի նավամատուցը, Անապա և Փոթի նավահանգիստները, Ան-
դրկովկասում Ախալցխայի փաշայության մի մասը՝ Ախալքալաք ու
Ախալցխա բերդերով: Ռուսական առևտրական նավերին իրավունք տրվեց
նավարկելու Սևծովյան նեղուցներով, իսկ ռուսական վաճառականներին՝
ազատ առևտուր անելու Օսմանյան կայսրության բոլոր մարզերում: Թուր-

¹⁸ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 9, стр. 352.

¹⁹ «Договоры России с Востоком...», стр. 71—80.

քիան պարտավորվեց Ռուսաստանին վճարել ռազմատուգանք՝ 1,5 միլիոն հոլանդական չերվոնեց (հոլանդական չերվոնեցը հավասար էր 3 ռուբլի ոսկյա դրամի)։ Թուրքիան ճանաչեց Հունաստանի ներքին ինքնավարությունը²⁰։ Ինքնավար իրավունքներ տրվեցին Մուղավիային և Վալախիային, ըստ որում այդ ինքնավարության ապահովման երաշխիքը հանձնվեց Ռուսաստանին, որ փաստորեն նշանակում էր նրանց վրա Ռուսաստանի խնամակալության հաստատում։ Ադրիանապոլսի պայմանագրով ինքնավարություն տրվեց նաև Սերբիային։

Ադրիանապոլսի պայմանագրի 15-րդ հոդվածով Թուրքիան վերաճանաչեց մինչ այդ Ռուսաստանի հետ կնքած բոլոր պայմանագրերն ու համաձայնագրերը²¹։

Արևմտյան տերությունների ճնշման տակ, որոնց ձեռնառու չէր Ռուսաստանի ուժեղացումն Արևելքում, ի վնաս հայ ժողովրդի ազգային շահերի, Թուրքիային վերադարձվեցին էրզրումը, Արդահանը, Բայազետը, Ալաշկերտը, Կարսը և Արևմտյան Հայաստանի մյուս շրջանները, որոնք պատերազմի ընթացքում գրավվել էին Կովկասյան կորպուսի կողմից։

Այսպիսով, Ադրիանապոլսի հաշտության պայմանագիրը ցույց տվեց, որ 1828—1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ արդեն արևմտահայության հարցը սոսկ հայ-թուրքական, նույնիսկ հայ-ռուս-թուրքական հարաբերությունների հարց չէր։ Նա սերտորեն առնչվում էր ռուս-թուրք և արևմտյան մեծ տերությունների հարաբերություններին, Մերձավոր Արևելքում նրանց գաղութատիրական, նվաճողական ծրագրերին։ Ուստի այդ ժամանակներից ի վեր, հանուն իրենց նվաճողական-գաղութատիրական շահերի, մեծ տերությունները մեկ անգամ չէ, որ արևմտահայության ճակատագիրը դրել են արյունոտ զոհասեղանին։ Արևմտյան տերությունների վարած այդ քաղաքականությունն էլ դարձավ հայ ժողովրդի մեծ ողբերգության գլխավոր պատճառը։

* * *

Ադրիանապոլսի պայմանագրով, ռուսական բանակի գրաված Արևմտյան Հայաստանի գավառները Թուրքիային վերադարձնելու որոշումը հարկադրեց այդ վայրերի հայ բնակչության մի մասին գեթ օգտագործելու Ադրիանապոլսի պայմանագրի 13-րդ հոդվածը, որի համաձայն երկու կողմերի հպատակներին իրավունք տրվեց մեկ և կես տարվա ընթացքում ինքնահոժար մեկ երկրից տեղափոխվել մյուսը։

Արևմտահայերի գաղթը ղեկավարելու համար Թիֆլիսի ղինվորական գեներալ-նահանգապետի նախագահությամբ ստեղծվում է հատուկ հանձնաժողով։ Նա գործում էր Պասկևիչի տված հրահանգով, որն իր բովանդակությամբ գրեթե նույնն էր, ինչ Պարսկաստանից հայերի գաղթի վերաբերյալ հրահանգը։ Հաստատված կարգի համաձայն նախատեսվում էր գաղթող վաճառականներին ու արհեստավորներին բնակեցնել քաղաքատիպ վայրե-

20 1830 թ. փետրվարի 3 (15)-ին կոնդուկտ կնքված համաձայնագրով Հունաստանը հրաշակվեց անկախ պետություն՝ կառավարման միապետական ձևով։

21 «Договоры России с Востоком...», стр. 79.

րում, իսկ գյուղացիներին՝ պետական հողերի վրա: Փոխարինարար նրանց նյութական օգնություն ցույց տալու համար հատկացվում էր 380 հազար ռուբլի արծաթ դրամ (թղթյա դրամով՝ 1500000 ռուբլի)²²: Գաղթողները վեց տարի ժամանակով աղատվում էին բոլոր տեսակի հարկերից ու պարհակներին:

Տասնյակ հազարավոր հայեր անհամբերությամբ էին սպասում գաղթի պաշտոնական թույլտվությանը, որպեսզի անցնեն ռուսական սահմանները, քանի դեռ Կովկասյան կորպուսի զորամասերը ետ չէին քաշվել Ադրիանապոլսի պայմանագրով սահմանված պետական սահմանագիծը: Գաղթականների այսպիսի նախազգուշական քայլի դիմելը բացատրվում է նրանով, որ թուրք փաշաները պատերազմում իրենց կրած պարտությունը շատ բանով վերագրելով հայերին, նախապատրաստվում էին նրանց նկատմամբ իրագործել նորանոր արյունալի ոճրագործություններ: Ահա թե ինչու Կարսից, Արդահանից, Բայազետից, էրզրումից և Արևմտյան Հայաստանի մյուս շրջաններից, գաղթի մասին պաշտոնական թույլտվության հրապարակումից անմիջապես հետո, նույնիսկ չսպասելով սահմանված նպաստը ստանալուն, գաղթականների առաջին քարավաններն սկսում են շարժվել դեպի ռուսական սահմանները: Զանգվածային գաղթը սկսվեց 1830 թ. վաղ գարնանից: Գնենբալ Պասկևիչը 1830 թ. հունվարի 22-ին ռազմական մինիստր Զերնիշևին գրում էր, որ սկսած 1829 թ. հոկտեմբերի 1-ից մեծ քանակությամբ հայեր արդեն անցել են ռուսական սահմանը: Նա հաղորդում էր, որ Կարսից և նրա շրջակայքից 2500 ընտանիքներ արդեն տեղավորվել են Խլազյազի (Արագած) մոտերքում Փամբակի ուղեմասի ամալի գյուղերում, իսկ էրզրումից 25 ընտանիքներ՝ Լոռիում: Նույն զեկուցագրում Պասկևիչը հայտնում էր, որ գաղթի համար էրզրումում պատրաստ է մոտ 2000 ընտանիք, Բայազետ քաղաքում՝ 1143, Բայազետի փաշայության գավառներում՝ ավելի քան 2000 ընտանիք²³:

Ռուսական տիրապետության սահմանները գաղթելու հայերի ընդհանուր ցանկությունը տազնապ և անհանգստություն է պատճառում թուրք փաշաներին, որովհետև դրա հետևանքով նրանք զրկվում են իրենց առատ եկամուտներ բերող հողագործներից, արհեստավորներից ու վաճառականներից: Ուստի, ինչպես իր ժամանակին պարսիկ խաները, այժմ էլ թուրք փաշաները դիմում են նենգ միջոցների, նրանց զանգվածային գաղթը խափանելու համար:

Չնայած թուրք փաշաների ու նրանց հովանավորող անգլիական գործակալների հարուցած բոլոր խռընդոտներին, անգամ բացահայտ դիմադրությամբ, արևմտահայերի գաղթը կատարվեց հաջողությամբ: Արևմտյան Հայաստանից Հայկական մարզ և Անդրկովկասի այլ շրջանները գաղթած հայերի թիվը 1829 թ. վերջերից մինչև գաղթելու իրավունքի սահմանված ժամկետի ավարտը կազմել է 14047 ընտանիք՝ մոտավոր հաշիվներով 90—100 հազար մարդ²⁴:

²² «Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа», ч. 1, М., 1833, стр. 61.

²³ Տե՛ս ՄԱԶՄ ԿՊՌՊԱ, ֆ. ՌԳԱ, գ. 1019, ք. 12—13:

²⁴ Տե՛ս Ա. Նրիցյան, նշվ. աշխ., էջ 441—442:

էրզրումի փաշայութիւնից գաղթածները, Կարապետ արքեպիսկոպոսի առաջնորդութեամբ, հիմնականում հաստատվեցին Ախալցխա և Ախալքալաք քաղաքներում ու նրանց շրջակա գյուղերում, մասամբ էլ Լոռու, Շիրակի և Մալկայի գյուղերում, կարսեցիները՝ Ալեքսանդրապոլում, Շիրակի, Ապարանի ու Թալինի գյուղերում, բայազետցիները՝ Սեանի ավազանում, Դարաշիշակում և մասամբ Սուրմալուում: 1829—1832 թթ. կամերալ ցուցակազրման տվյալներով միայն հայկական մարդում մշտական բնակչություն հաստատած արևմտահայ գաղթականների թիվը հասնում էր 21666 մարդու²⁵ (3682 ընտանիք):

Այսպիսով, թեպետ 1828—1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո էլ Արևմտյան Հայաստանը շարունակեց մնալ սուլթանական տիրապետության ներքո, այնուամենայնիվ, ռուսական բանակների տարած հաղթանակի շնորհիվ էր, որ Ադրիանապոլսի պայմանագրով շուրջ 100 հազար արևմտահայեր հնարավորություն ստացան գաղթել Արևելյան Հայաստան ու Կովկասի մյուս մարզերը, ազատվելով թուրքական լծից: Թուրքմենչայի և Ադրիանապոլսի պայմանագրով Պարսկաստանից ու Թուրքիայից հայերի ղանգվածային գաղթը Արևելյան Հայաստան խոշոր քայլ էր հայ ժողովրդի ազգահավաքման ճանապարհին:

4. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻՆ ՄԻԱՑՄԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

1826—1828 թթ. ռուս-պարսկական և 1828—1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմներում Ռուսաստանի տարած հաղթանակների, Թուրքմենչայի և Ադրիանապոլսի պայմանագրերի, Ռուսաստանի, Անգլիայի ու Ֆրանսիայի միջև 1827 թ. կնքված Լոնդոնյան համաձայնագրի հետևանքով Ռուսաստանը արտաքին քաղաքականության բնագավառում հասավ զգալի հաջողությունների: Սակայն ակնհայտ է դրանց երկակի նշանակությունը: Ռուսաստանի ռազմական հաղթանակները թեպետ ժամանակավորապես, բայց որոշակիորեն ամրապնդեցին ցարիզմի դիրքերը ինչպես երկրի ներսում, այնպես էլ արտաքին քաղաքականության ասպարեզում: Մյուս կողմից, այդ պատերազմներում Ռուսաստանի հաղթանակների շնորհիվ անդրկովկասյան ժողովուրդների ազատագրումը պարսկական, մասամբ էլ՝ նրանց ու բալկանյան որոշ ժողովուրդների ազատագրումը սուլթանական լծից, այդ ժողովուրդների համար առաջադիմական մեծ նշանակություն ունեցավ:

XIX դարի սկզբին հայ ժողովրդի համար ստեղծված բախտորոշ պահին, նրա նկատմամբ Պարսկաստանի ու Թուրքիայի, ինչպես և Անգլիայի ու Ֆրանսիայի վարած ռեակցիոն քաղաքականության պայմաններում, հայ ժողովրդի ֆիզիկական փրկության ու զոյատեման միակ ելքը Ռուսաստանին միանալն էր: Եվ դա հասկանալի է, որովհետև թուրք փաշաները և պարսիկ խաները աղետալի իրավիճակ էին ստեղծել հայ ժողովրդի ճակատագրի և նրա ազատագրական պայքարի համար: Մինչդեռ պատմական այդ կոնկրետ իրադրության պայմաններում, հայ ժողովրդի զարգացման հեռանկարներն օբյեկտի-